

KS. MARCIN GŁĄBEK

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID 0009-0000-1275-2160

NORMA PODMIOTOWOŚCI W (PO)SOBOROWEJ KONCEPCJI AD GENTES

Jednym z kluczowych zagadnień we współczesnej refleksji teologicznej, realizowanej w śladach wypracowanych w czasie Soboru Watykańskiego II, jest kwestia rozumienia i praktycznej realizacji normy podmiotowości. Zmiana misyjnej wrażliwości, szczególnie widoczna w soborowym dekrete *Ad gentes*, a także w innych nacechowanych misyjnie soborowych dokumentach oraz nauczaniu posoborowych, wprowadza nowe spojrzenie na rolę i zadania osoby ludzkiej. W szczególny sposób interesująco wybrzmiała w niej godność podmiotu ewangelizacji, jakim został obdarzony człowiek¹. Przekazywanie Ewangelii powinno więc odbywać się w relacji od osoby do osoby, czego nauczył sam Chrystus (przykłady rozmów np. z Nikodemem, Zacheuszem, Samarytanką, Faryzeuszem Szymonem). Refleksja na temat podmiotowości, wzmacniana przez soborowe i posoborowe nauczanie Kościoła, poszerza spojrzenie na relacje między ewangelizującym i ewangelizowanym oraz akcentuje ich wzajemną wartość i okazywany szacunek.

Wśród możliwych fundamentalnych założeń, mających wpływ na proces kształtowania się współczesnego odczytywania koncepcji *ad gentes* jest norma podmiotowości, wedle której każda osoba ludzka jest autonomicznym i posiadającym wewnętrzną godność podmiotem. Co

¹ Paweł VI, Posynodalna adhortacja apostolska *Evangelii nuntiandi*, nr 29.

istotne, jest on stały i niezależny od statusu, pochodzenia, rasy, wyznania czy realizowanego powołania, stając się istotną treścią opisującą każdego człowieka². W ten sposób, dzięki stworzeniu na Boże podobieństwo nadana została niepowtarzalna wartość³. Akt ten może być również impulsem do odczytywania powołania życia w relacji z Bogiem i ludźmi, stając się tym jednocześnie równoprawnym uczestnikiem i partnerem dialogu, w tym dialogu ewangelizacyjnego.

Norma podmiotowości zarysowuje się jako kryterium, które pomaga w odkryciu przed Kościołem drogi ponownego odczytania kryterium działalności misyjnej. W żadnym wypadku nie może być ona wyłącznie narzucaniem treści wiary, ale winna zawsze akcentować i uwrażliwiać chrześcijan na szacunek dla wolności i godności człowieka. Właściwe rozumienie normy podmiotowości inspirowane do ciągłego podejmowania przez Kościół wysiłku dostrzeżenia w każdym – również w tym, który Ewangelię jeszcze nie poznał, a nawet ją odrzucił – człowieka, który może stawać się partnerem autentycznego dialogu, otwierającego uczestników na łaskę i działanie Boga. Koncepcja ta skłania prowadzących misyjne dzieło do poznania i poszanowania kultur, którym głoszona jest Ewangelia, uznając podmiotowość adresatów tego działania. W praktyce ewangelizacyjnej chrześcijanie są zaproszeni do inspiracji takich działań, które będą opierały się na wzajemnym szacunku oraz próbie obustronnego zrozumienia. Istotnym jest również umiejętne korzystanie z dojrzałe budowanych relacji, stanowiących szansę dla wzajemnego poszanowania religii, zwyczajów i kultur, w których ewangelizatorzy się poruszają, unikając tylko i wyłącznie tzw. *wzywania do nawrócenia*. Ukształtowany w taki sposób misjonarz „ma być tym, który potrafi słuchać innych, przyjmując w ten sposób nie tylko rolę nauczyciela, ale też ucznia”⁴. Właściwie rozumiana norma podmiotowości jest pomocna w umiejętnym kształtowaniu misyjnej odpowiedzialności – przez rozbudzanie ducha dialogu, wolności i szacunku, staje się jednym

² Zob. E. Karmolińska-Jagodzik, *Podmiotowość a tożsamość współczesnego człowieka w przestrzeni rodzinnej*, „Studia Edukacyjne” 31 (2014), str. 119.

³ Rdz 1,27.

⁴ A. Meiser, *Roszczenia uniwersalne i kontekst kulturowy – Misja i misjologia z perspektywy etnologicznej*, „Roczniki Kulturoznawcze 8 (2017), str. 57.

z kluczowych elementów współczesnej misjologii. Spójrzmy więc na soborowe dokumenty dotyczące omawianego tematu, w których też odnaleźć możemy inspirujące nas źródła.

Sobór Watykański II (1962-1965) zainicjował głębokie przemiany w procesie badań teologicznych, praktyki duszpasterskiej oraz misyjnego zaangażowania Kościoła. Stanowiąc przełomowy moment w historii Kościoła, postulował również odświeżenie rozumienia i sposobów prowadzenia misji. W swoich dokumentach, ojcowie soborowi silnie pogłębiają rozumienie osoby ludzkiej jako podmiotu wolnego i autonomicznego. Pierwszym z dokumentów, na który w tym miejscu należy skoncentrować uwagę, jest wyznaczający nowe kierunki misyjnej działalności Kościoła, soborowy dekret *Ad gentes*, w którym kładzie się silny nacisk na autonomię i godność każdej osoby. Akcent ten dotyczy szczególnie osoby, do której kierowane jest orędzie ewangelizacyjne⁵. Opublikowany 7 grudnia 1965 roku dokument, jest niezwykle obszernym i skoncentrowanym źródłem, pokazującym osobę ludzką jako autonomiczny podmiot, którego godność i wolność trzeba szanować w procesie ewangelizacji. Wskazując na rolę uczniów Chrystusa, którzy swoim ewangelizacyjnym posłannictwem „przyczyniają się do wzrostu godności i braterskiej jedności”⁶. Co ważne jednak „Kościół surowo zabrania zmuszać kogoś do przyjęcia wiary lub doprowadzać do niej czy przynęcać niestosownymi środkami, jak też z drugiej strony stanowczo broni prawa, aby nikogo nie odstraszano od wiary niegodziwymi środkami”⁷. Poszanowanie normy podmiotowości, autonomii człowieka, stanowi zachętę do wolnej i indywidualnej odpowiedzi każdego człowieka na wezwanie i zaproszenie Boga. Sobór w swoim nauczaniu przypomniał, że celem misji nie jest dominacja społeczna, kulturowa czy religijna, ale zaproszenie do wspólnoty ludzi wierzących. Wspólnoty, w której różnorodność ludzka – jej elementy kulturowe, społeczne rozpoznawane są jako wyzwanie i bogactwo, z którego Kościół może czerpać,

⁵ Zob. W. Kluj, *Duchowość misyjna. Między „Ad gentes” a „Redemptoris missio”*, „Annales Missiologici Posnanienses” 15 (2006), str. 23.

⁶ Sobór Watykański II, Dekret o działalności misyjnej Kościoła *Ad gentes divinitus*, nr 12.

⁷ Tamże, nr 13.

nie tracąc, nie rozmywając swojego ewangelizacyjnego orędzia. Ewangelia nie powinna być narzucana ani głoszona w jakiejkolwiek formie przymusu, ryzykując naruszeniem godności i wolności wyboru konkretnej jednostki. Ten konkretny wymiar szacunku i delikatności, może stanowić element odróżniający od wcześniejszych stanowisk, ukazujących deficyt tak wyraźnego zaznaczenia autonomii jednostki.

Jednym z kluczowych dokumentów Soboru Watykańskiego II, w którym można dostrzec zachętę do dostrzeżenia wartości podmiotowości człowieka w realizowanych przez Kościół działaniach jest Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*. Opublikowany w grudniu 1965 roku dokument akcentuje godność człowieka oraz jego powołanie do pełnego uczestnictwa w życiu duchowym oraz społecznym Kościoła. Autorzy dokumentu, mówiąc o relacyjnym podobieństwie Stwórcy i stworzenia zaznaczyli, że „człowiek będąc jedynym na ziemi stworzeniem, którego Bóg chciał dla niego samego, nie może odnaleźć się w pełni inaczej jak tylko poprzez bezinteresowny dar z siebie samego”⁸. Określenie człowieka – stworzeniem dla niego samego chcianym przez Boga – podkreśla tę nienaruszaną godność istoty ludzkiej. Można stąd wyciągnąć wniosek, sugerujący zachęcenie ewangelizujących do tego by w osobach, którym głoszona jest Ewangelia dostrzec nie tyle przedmioty ewangelizacji, lecz równoprawnych uczestników oraz partnerów autentycznego dialogu. Refleksja prowadzona w tym duchu, wymaga dostosowania orędzia do osobistych potrzeb i specyficznych kontekstów kulturowych indywidualnego człowieka, bez naruszania jego godności i autonomii.

W innym soborowym dokumencie – Konstytucji dogmatycznej o Kościele *Lumen gentium*, wydanym w 1964 roku, doceniono wspólnotowe znaczenie normy podmiotowości. Kościół przedstawiony tam jest jako „lud Boży”, wyrażając wspólnotową naturę oraz podkreślając osobistą godność człowieka odkrywaną w Kościele⁹. Chrześcijanie nie powinni zapominać o ewangelizacyjnej odpowiedzialności wobec

⁸ Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, nr 24.

⁹ Tenże, Konstytucji dogmatycznej o Kościele *Lumen gentium*, nr 9-17.

świata, wyrażającej się również w trosce o dialog prowadzony ze światem, w którym, w konkretnych warunkach i okolicznościach Ewangelia jest głoszona. To wspólnotowe rozumienie Kościoła, stawia wszystkich – ewangelizatorów, jak i ewangelizowanych, na tej samej płaszczyźnie braterstwa i równości. W kolejnych miejscach dokumentu podkreślono, że głoszeniem Ewangelii, czyli swoją zwyczajną działalnością, Kościół „sprawia, że cokolwiek dobrego znajduje się zasiane w sercach i umysłach ludzkich lub we własnych obrządkach i kulturach narodów, wszystko to nie tylko nie ginie, lecz doznaje ulepszenia, wyniesienia na wyższy poziom i pełnego udoskonalenia na chwałę Bożą, na zawstydzenie szatana i dla szczęścia człowieka. Ze swej strony każdy uczeń Chrystusowy ma obowiązek szerzenia wiary”¹⁰. W ten sposób rozumiany jest cel ewangelizacyjnego zadania, tak „aby wszyscy ludzie przez wiarę, chrzest i wypełnianie przykazań dostąpili zbawienia”¹¹. Sobór Watykański II przypomniał, że wszyscy ludzie mają prawo do poznania i pokochania Boga, żyjąc zgodnie z Jego nauką głoszoną przez Kościół. Koncepcja *ad gentes* jest więc szczególnym wyrazem zaproszenia i drogą rozpoznania powołania każdego człowieka do życia wiarą, szanując jego wolność i indywidualną godność.

Wśród innych, również istotnych dokumentów Soboru Watykańskiego II, należy wymienić również deklarację o wolności religijnej *Dignitatis humanae* z 1965 roku. Za pomocą tego istotnego dokumentu soborowi autorzy zaznaczyli potrzebę wyboru oraz praktykowania własnej religii przez przymusu i zewnętrznych nacisków¹². Podkreślając, że każda osoba ludzka ma pełne prawo do zachowania wolności religijnej, wyjaśnili, że „wszyscy ludzie powinni być wolni od przymusu ze strony czy to poszczególnych ludzi, czy to zbiorowisk społecznych i jakiegokolwiek władzy ludzkiej, tak aby w sprawach religijnych nikogo nie przymuszano do działania wbrew jego sumieniu”¹³. Poza tym w dokumencie podkreślono, że prawo do wolności religijnej jest rzeczywiście

¹⁰ Tamże, nr 17.

¹¹ Tamże, nr 24.

¹² Zob. J. Nikołajew, *Zasada wolności religijnej w deklaracji „Dignitatis humanae”:* wybrane zagadnienia prawno-wyznaniowe, „Nurt SVD” 142 (2017), str. 553-554.

¹³ Sobór Watykański II, Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae*, nr 2.

zakorzenione w samej godności osoby ludzkiej, którą to człowiek może rozpoznać przez objawione mu słowo Boże oraz własnymi zdolnościami rozumu. Za pomocą tekstu Deklaracji jednoznacznie określono, wolność jako podstawę realizowanych przez Kościół działań. Każda forma ewangelizacji winna odbywać się w poszanowaniu indywidualnych decyzji ewangelizowanych, szanując ich podmiotowość. W ten starano się zaakcentować personalistyczne nacechowanie misji *ad gentes*, przypominając tym samym, że ewangelizacja nie może naruszać wolności człowieka, lecz ma chronić jego godność. Każda osoba winna być traktowaną jako autonomiczny i pełnoprawny podmiot. Jest to teologicznym szkieletem, który zostawiają nam dokumenty Soboru Watykańskiego II, opisując normę podmiotowości w dziele ewangelizacji. Powstałe przez soborowych ojców dokumenty oraz kierunki dalszych teologicznych rozważań, mogą inspirować do podjęcia zmian w rozumieniu i prowadzeniu dzieła misji. Niewątpliwie, w swojej treści przenoszą uwagę odbiorców na dialog, braterstwo, wspólnotę i szacunek do każdej osoby ludzkiej, podkreślając w nich warunek etycznego zakorzenienia misyjnego posłannictwa.

Istotnym elementem wydaje się być również zmiana akcentu, misyjnego środka ciężkości w postrzeganiu człowieka – z przedmiotowego, adresata działalności Kościoła na podmiotowy – stronę w relacji z Bogiem, do której każdy (bez wyjątku) jest zaproszony. Misje, rozumiane jako „specjalne przedsięwzięcia, które wysłani przez Kościół głosiciele Ewangelii, idąc na cały świat, podejmują celem wykonania zadań głoszenia Ewangelii i zakładania Kościoła wśród narodów i grup społecznych jeszcze niewierzących w Chrystusa”¹⁴, zgodnie ze swoim powołaniem, winny prowadzić do osobistego nawrócenia dzięki głoszeniu Ewangelii. Koncepcja ta związana jest z założeniem, że człowiek – niezależnie od wyznania i pochodzenia – jest otwarty na łaskę i zbawienie pochodzące od Boga¹⁵.

Poszerzeniu rozumienia podmiotowości w prowadzonej działalności misyjnej służyło również nauczanie posoborowych papieży. W tym

¹⁴ Sobór Watykański II, Dekret o działalności misyjnej Kościoła *Ad gentes divinitus*, nr 6.

¹⁵ Katechizm Kościoła Katolickiego, nr 27.

kontekście szczególnie istotnym wydają się myśli Jana Pawła II zawarte w encyklice *Redemptoris missio*, podkreślającej misyjne powołanie Kościoła. Papież prowadząc rozważania na temat współczesnego dialogu międzykulturowego, nawiązywał do budowania personalistycznego wymiaru misji. Człowiek, którego indywidualna wartość została doceniona w procesie ewangelizacyjnym, uznawany jest za istotę autonomiczną. Papież przypominał, że Duch Święty jest rzeczywiście nadrzędnym podmiotem całej misji kościelnej, bo to On jest pierwszym autorem oraz ewangelizacyjnym nadawcą w działalności misyjnej w świecie¹⁶. Duch działa za pośrednictwem Apostołów, ale równocześnie działa także w słuchaczach, bo to „On jest pierwszym podmiotem misji!”¹⁷. Trzecia Osoba Trójcy Świętej, która działa zarówno w głosicielach i słuchaczach Ewangelii, przypomina o konieczności podmiotowego spojrzenia na każdego człowieka. Uznanie normy podmiotowości w misji *ad gentes* sprawia, że każdy człowiek winien mieć zagwarantowaną wolność w dążeniu do spotkania z Ewangelią w sposób wolny oraz zgodny z własnym sumieniem, o czym przypomina papież Polak. Nie można zapomnieć, że „głoszenie i dawanie świadectwa o Chrystusie, gdy dokonują się z poszanowaniem dla sumień, nie naruszają wolności. Wiara jest propozycją pozostawioną wolnemu wyborowi człowieka”, mimo to zawsze należy ją stawiać¹⁸. Wolność religijna stanowi ważny element budowanych podstaw normy podmiotowości, podkreśla Jan Paweł II. Można odnaleźć tutaj odwołanie do nauczania Soboru Watykańskiego II, gdzie w wyraźny sposób, tekstem Deklaracji o wolności religijnej zachęca do osobistego poszukiwania prawdy. Co jednak niezwykle istotne Jan Paweł II, mówiąc o potrzebie przestrzegania normy podmiotowości, zaznacza, że nie zwalnia ona z obowiązku głoszenia Ewangelii, z budzenia ewangelizacyjnego zapału, ponieważ wszyscy ludzie „mają prawo do poznania bogactw tajemnicy Chrystusa” oraz z łaski Bożej powołani są do zbawienia¹⁹.

¹⁶ Jan Paweł II, Encyklika *Redemptoris missio*, nr 21.

¹⁷ Tamże, nr 30.

¹⁸ Tamże, nr 8.

¹⁹ Tamże.

Kolejni papieże, Benedykt XVI i Franciszek, kontynuują rozważania na temat wyzwań ewangelizacyjnych, równie silnie podkreślając w nich potrzebę uznania podmiotowości w dziele *ad gentes*. Globalizacja, pluralizm religijny oraz poszerzenie katalogu praw człowieka i ich coraz głębsza recepcja w świecie, stanowią niektóre z czynników, które silnie zaakcentowano w papieskich rozważaniach. Wśród nich niezwykle istotnym wydaje się koncepcja „wyjścia na peryferie”, zawarta w programowej adhortacji apostolskiej papieża Franciszka, pochodzącej z 2013 roku²⁰. Papież, zauważając nowe obszary i sposoby misyjnego zaangażowania chrześcijan, motywuje do pełnego szacunku i troski budowania dialogu i płaszczyzn porozumienia²¹. W tym obszarze, Franciszek przypomniał, że „każdy ochrzczony, niezależnie od swojej funkcji w Kościele i stopnia pouczenia w swojej wierze, jest aktywnym podmiotem ewangelizacji”²². Należy więc podkreślić, że autorem misyjnego zadania, czyli konkretnego ewangelizacyjnego „procesu są ludzie i ich kultura, nie jakaś klasa, grupa czy elita” – pisze papież²³.

Głównym punktem wyjścia, w społecznym wymiarze misji, jest przepowiadanie, zawsze pełne szacunku i uprzejmości, prowadzone od osoby do osoby, które stanowią strony dialogu – podmioty (a nie przedmioty) ewangelizacji. W innym swoim dokumencie, encyklice *Fratelli tutti*, Franciszek wzywał chrześcijan do podjęcia działań budujących braterstwo, pokój i wzajemny szacunek. Można w powyższych elementach dostrzec nawiązania do konieczności uznania normy podmiotowości oraz koniecznym poszanowaniem godności przysługującym każdemu człowiekowi. Franciszek pisząc o misyjnym zaangażowaniu ochrzczonych, zaznaczył, że nie można zapominać „o fundamentalnej godności każdej osoby, zasługującej na absolutny szacunek bez względu na to, do jakiego należy narodu i jaką wiarę wyznaje”²⁴. Papież w rozważaniach prowadzonych w swojej trzeciej encyklice, nie tylko żąda uznania tej

²⁰ Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, nr 20.

²¹ Zob. S. Górzna, *Dialog międzykulturowy w ujęciu papieża Franciszka*, „Ars inter Culturas” 6 (2017), str. 113-130.

²² Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, nr 120.

²³ Tamże, nr 139.

²⁴ Franciszek, Encyklika *Fratelli tutti*, nr 247.

osobistej godności człowieka, ale także wnosi o jej ochronę, szczególnie ze strony głosicieli Ewangelii. Każda istota ludzka, niezależnie od okoliczności, zasługuje na traktowanie nacechowane szacunkiem i miłością, wyznaczając w ten sposób fundamentalny wymiar wysiłku ewangelizacyjnego oraz dialogu międzykulturowego. Kończąc swoją encyklikę, Franciszek przypomniał, że Bóg „stworzył wszystkich ludzi równymi w prawach, obowiązkach i godności, i który powołał ich, aby żyli razem jako bracia i siostry, by napełniali ziemię i szerzyli na niej wartości dobroci, miłości i pokoju”²⁵. Orędzie to jest apelem Franciszka skierowanym do świata oraz zadaniem, które Bóg zostawił przed ludzkością. Jest to również wyzwanie, by chrześcijanie odważnie szerzyli wartości dobroci, miłości i pokoju. Jak naucza Franciszek, należy odczytywać je we współczesnej koncepcji *ad gentes*, tak by w procesie ewangelizacji nie zapominać o właściwej normie podmiotowości. Należy ją nie tylko uwzględniać, ale również należy poszukiwać nowych sposobów jej rozumienia i dróg propagowania w Kościele, szanując bogactwo zawarte w różnorodności.

Przeobrażenia normy podmiotowości w misji *ad gentes*, obrazują głębokie przemiany w rozumieniu roli i zadań osoby ludzkiej w Kościele. Norma, opierająca się na uznaniu godności, wolności, szacunku i autonomii człowieka oraz poszanowaniu różnorodności religijnej i kulturowej stanowi wyzwanie w podejmowanej przez Kościół misji ewangelizacyjnej. Przywołane dokumenty Soboru Watykańskiego II oraz nauczanie posoborowych papieży, przypominają o wciąż świeżej konieczności rozwoju misji. We współczesnym świecie Ewangelia jest nie tylko głoszona, ale również może ona stanowić nośnik wrażliwego docenienia wartości człowieka jako partnera autentycznego dialogu. Wyzwania związane ze światową migracją oraz globalizacją, mogą stanowić inspirację do refleksji nad wykorzystywanymi metodami ewangelizacyjnymi, uwzględniającymi różnorodność i godność każdego człowieka. Można zauważyć, że Kościół współcześnie jest na drodze ponownego kształtowania paradygmatu misji w duchu szacunku do człowieka, będącego już nie tylko podmiotem ewangelizacji, ale także podmiotem

²⁵ Tamże, nr 285.

równoprawnego dialogu. Należy w tym miejscu zauważyć, że w posoborowej koncepcji misji *ad gentes* wyraźnie doceniono autonomię i godność człowieka. Tym samym podjęto próbę budowania wrażliwego szacunku dla wolności religijnej oraz konieczności odkrycia osobistej umiejętności do wolnej odpowiedzi na głoszoną wiarę. Zaproszenie to nie zwalnia chrześcijan z obowiązku rozbudzania misyjnego zapału i troski o właściwe inicjowanie działań ewangelizacyjnych. Norma podmiotowości uwydatnia znaczenie dialogu, zarówno międzykulturowego jak i międzyreligijnego, doceniając również wartość wpływającego z niego bogactwa. Rozumiane w tym duchu posłannictwo misyjne może być odkrywane jako przestrzeń duchowej wymiany, w której ubogacane są dwie strony, nie tylko – strona głosząca, czyli nadawca Ewangelii.

Człowiek, posiadający inne doświadczenia i przeżycia oraz cechujący się różnorodną relacją z Bogiem i bliźnimi jest niewątpliwie nadzieją dla Kościoła i prowadzonej przez niego misji. Kościół, rozwijając rozumienie normy podmiotowości, staje się bogatszy o nowe metody głoszenia Ewangelii, wypracowane przez współczesnych jej głosicieli i odbiorców – w których obecny jest główny podmiot ewangelizacji – Duch Święty. Niech więc On, Duch Pana, wzbudza w Kościele nowy zapał w dziele ewangelizacji.

Streszczenie:

Sobór Watykański II inicjujący głębokie przemiany w życiu i rozumieniu Kościoła, nie pominął w swoim nauczaniu koncepcji misji. W jej obszarze postulował również odświeżenie rozumienia i sposobów prowadzenia misyjnej działalności. Jednym z istotnych soborowych owoców, w których zauważalna jest świeżość stawianych akcentów jest norma podmiotowości obejmująca koncepcję misyjną. Stała się ona ważnym kryterium, kształtującym posoborowe dokumenty Kościoła, a także obszar zainteresowania papieskiego nauczania, następującego po Soborze Watykańskim II. Zauważenie konkretnej osoby i jej potrzeb, zarówno na nadawcy i odbiorcy ewangelizacyjnego komunikatu, stanowi ważny etap w misyjnej posłudze Kościoła.

Słowa kluczowe: Bóg; chrześcijaństwo; Kościół; misje; podmiotowość; misjonarz.

Abstract

The Second Vatican Council, which initiated strong changes in the life and understanding of the Church, did not forget about the concept of mission. In its area, it also postulated a refreshed reading of the meaning and methods of conducting missionary activity. One of the important effects of the Council, in which the novelty of the proposed effects is noticeable, is the norm of subjectivity encompassing the concept of mission. It has become an important element, shaping the post-conciliar documents of the Church, as well as the area of interest of the papal teaching, following the Second Vatican Council. Focusing on the person and their needs, both on the sender and recipient of the evangelizing message, is an important stage in the missionary service of the Church.

BIBLIOGRAFIA

- Domaszk Arkadiusz, *Misje ad gentes a nowe wyzwania*, „Prawo Kanoniczne” 62(2019), str. 56-90.
- Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium* (2013).
- Franciszek, Encyklika *Fratelli tutti* (2020).
- Gardocki Dariusz, *Misja Kościoła — niezwykła zwykłość nauczania papieża Franciszka*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 23 (2019), str. 107-129.
- Górzna Sylwia, *Dialog międzykulturowy w ujęciu papieża Franciszka*, „Ars inter Culturas” 6 (2017), str. 113-130.
- Jan Paweł II, Encyklika *Redemptoris missio* (1990).
- Karmolińska-Jagodzick Ewa, *Podmiotowość a tożsamość współczesnego człowieka w przestrzeni rodzinnej*, „Studia Edukacyjne” 31 (2014), str. 1 13-136.
- Kluj Wojciech, *Duchowość misyjna. Między „Ad gentes” a „Redemptoris missio”*, „Annales Missiologici Posnanienses” 15 (2006), str. 19-36.
- Kongregacja Nauki Wiary, *Katechizm Kościoła Katolickiego* (1992).
- Kupczak Jarosław, *Dziesięć tez o teologii synodalności*, „Teologia w Polsce”, 17 (2023), str. 57-77.
- Meiser Anna, *Roszczenia uniwersalne i kontekst kulturowy — Misja i misjologia z perspektywy etnologicznej*, „Roczniki Kulturoznawcze” 8 (2017), str. 45-67.
- Nikołajew Jerzy, *Zasada wolności religijnej w deklaracji „Dignitatis humanae”: wybrane zagadnienia prawno-wyznaniowe*, „Nurt SVD” 142 (2017), str. 553-566.
- Paweł VI, Posynodalna adhortacja apostolska *Evangelii nuntiandi* (1975).
- Przybyłowski Jan, *Wychowanie i formacja chrześcijańska ludzi dorosłych a misja duszpasterska Kościoła*, „Studia Gdańskie” 23 (2008), str. 214-236.
- Sakowicz Eugeniusz, *Misje i dialog — soborowy dualizm?*, „Nurt SVD” 2 (2016), str. 304-313.
- Sobór Watykański II, Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae* (1965).

Sobór Watykański II, Dekret o działalności misyjnej Kościoła *Ad gentes divinitus* (1965).

Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium* (1964).

Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* (1965).

Stala Józef, *Kościół jako podmiot misji ewangelizacyjnej*, „Communio”, 6 (1999), str. 50-65.

Szyska Tomasz, *Zmiana paradygmatu misyjności w nauczaniu Soboru Watykańskiego II*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 42 (2022), str. 37-59.

KS. MARCIN GŁĄBEK

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

0009-0000-1275-2160

THE NORM OF SUBJECTIVITY IN THE (POST-) CONCILIAR CONCEPTION OF *AD GENTES*

One of the key issues in contemporary theological reflection, carried out in the footsteps of what was developed during the Second Vatican Council, is the question of the understanding and practical implementation of the norm of subjectivity. The shift in missionary sensitivity, particularly evident in the conciliar decree *Ad Gentes*, as well as in other conciliar documents marked by a missionary character and in post-conciliar teaching, introduces a new perspective on the role and tasks of the human person. Especially noteworthy is the dignity of the subject of evangelization, with which the human person has been endowed.¹ The transmission of the Gospel should therefore take place in a person-to-person relationship, as Christ Himself taught (e.g., His conversations with Nicodemus, Zacchaeus, the Samaritan woman, and Simon the Pharisee). Reflection on subjectivity, strengthened by the conciliar and post-conciliar teaching of the Church, broadens the view on the relationship between the evangelizer and the evangelized, and emphasizes their mutual value and the respect shown to each other.

Among the possible fundamental assumptions influencing the process of forming the contemporary reading of the *Ad Gentes* conception is the norm of subjectivity, according to which every human person is

¹ Paul VI, Post-Synodal Apostolic Exhortation *Evangelii nuntiandi*, no. 29.

an autonomous subject possessing inherent dignity. Importantly, this dignity is constant and independent of status, origin, race, religion, or vocation, becoming an essential element describing every human being.² In this way, by being created in the image of God, a unique value is bestowed.³ This act can also serve as an impetus for interpreting the vocation to live in relationship with God and with others, thereby becoming an equal participant and partner in dialogue — including evangelizing dialogue.

The norm of subjectivity emerges as a criterion that assists the Church in rediscovering the proper path for discerning the foundations of missionary activity. Under no circumstances may this activity consist merely in the imposition of the content of faith; rather, it must always emphasize and sensitize Christians to the necessity of respect for human freedom and dignity. A proper understanding of the norm of subjectivity inspires the Church to persistently undertake the effort of recognizing, in each person — including those who have not yet encountered the Gospel or who may have even rejected it — a human being capable of becoming a partner in authentic dialogue, one that opens all participants to the grace and action of God.

This conception compels those engaged in the missionary endeavor to approach with respect and understanding the cultures to which the Gospel is proclaimed, acknowledging the subjectivity of its recipients. In evangelizing practice, Christians are invited to initiate actions grounded in mutual respect and the pursuit of reciprocal understanding. Equally essential is the prudent cultivation of mature relationships, which provide an opportunity for mutual reverence of the religions, customs, and cultures within which evangelizers operate — thus avoiding a narrow emphasis on mere “calls to conversion.” The missionary shaped in this manner “ought to be one who knows how to listen to others, thereby assuming not only the role of teacher, but also that of disciple.”⁴ A properly

² Cf. E. Karmolińska-Jagodzik, *Podmiotowość a tożsamość współczesnego człowieka w przestrzeni rodzinnej*, „Studia Edukacyjne” 31 (2014), p. 119.

³ Gen 1:27.

⁴ A. Meiser, *Roszczenia uniwersalne i kontekst kulturowy – Misja i misjologia z perspektywy etnologicznej*, „Roczniki Kulturoznawcze 8 (2017), p. 57.

understood norm of subjectivity proves helpful in responsibly shaping missionary engagement — by fostering the spirit of dialogue, freedom, and respect, it becomes one of the essential elements of contemporary missiology. Let us therefore turn to the conciliar documents that address this topic and in which we may discover sources that continue to inspire and guide us.

The Second Vatican Council (1962–1965) initiated profound transformations in the process of theological inquiry, pastoral practice, and the missionary engagement of the Church. Representing a watershed moment in the Church's history, the Council also called for a renewed understanding of the meaning and methods of missionary activity. In its documents, the conciliar Fathers significantly deepened the theological comprehension of the human person as a free and autonomous subject.

The first document that warrants attention in this context is the conciliar decree *Ad Gentes*, which delineates new directions for the Church's missionary activity. This decree places strong emphasis on the autonomy and dignity of every human person — with particular reference to the individual to whom the message of evangelization is addressed.⁵ Promulgated on 7 December 1965, the document constitutes a comprehensive and focused source that presents the human person as an autonomous subject whose dignity and freedom must be respected throughout the process of evangelization.

In highlighting the role of Christ's disciples, the document teaches that they “contribute to the growth of dignity and fraternal unity” through their missionary witness.⁶ Importantly, it also declares that “the Church strictly forbids coercing anyone into the faith, or enticing them with improper means; on the other hand, it strongly defends the right that no one be deterred from the faith by illicit methods.”⁷

Respecting the norm of subjectivity — the autonomy of the human person — becomes an encouragement for each individual to respond

⁵ Cf. W. Kluj, *Duchowość misyjna. Między „Ad gentes” a „Redemptoris missio”, „Annales Missiologici Posnanienses”* 15 (2006), p. 23.

⁶ Second Vatican Council, Decree on the Missionary Activity of the Church *Ad Gentes Divinitus*, no. 12.

⁷ *Ibid.*, no. 13.

freely and personally to God's call and invitation. The Council's teaching reiterates that the aim of mission is not socio-cultural or religious domination, but rather an invitation to communion within a community of believers. This is a community in which human diversity — expressed through its cultural and social dimensions — is recognized not as a threat but as a challenge and a richness from which the Church may draw, without compromising or diluting the integrity of its evangelizing message.

The Gospel must never be imposed or proclaimed through any form of coercion, lest it risk violating the dignity and freedom of a person's response. This concrete dimension of respect and delicacy may, in fact, distinguish the conciliar vision from earlier approaches, in which such a pronounced emphasis on personal autonomy was often lacking.

One of the key documents of the Second Vatican Council in which we may discern an encouragement to recognize the value of human subjectivity in the Church's activity is the *Pastoral Constitution on the Church in the Modern World Gaudium et Spes*. Promulgated in December 1965, the document emphasizes the dignity of the human person and his vocation to full participation in both the spiritual and social life of the Church.

The authors of the Constitution, speaking of the relational resemblance between the Creator and the creature, affirm that “man, who is the only creature on earth which God willed for itself, cannot fully find himself except through a sincere gift of himself.”⁸ This characterization of man — as a creature willed by God for his own sake — underscores the inviolable dignity of the human person. From this, one may infer a clear invitation to those engaged in evangelization: to regard the individuals to whom the Gospel is proclaimed not as objects of evangelization, but as equal participants and authentic partners in dialogue. Reflection conducted in this spirit requires that the message be adapted to the personal needs and specific cultural contexts of each individual, without violating their dignity or autonomy.

⁸ Second Vatican Council, *Pastoral Constitution on the Church in the Modern World Gaudium et Spes*, no. 24.

In another conciliar document — the Dogmatic Constitution on the Church *Lumen Gentium*, promulgated in 1964 — the communal significance of the norm of subjectivity is affirmed. The Church is presented therein as the “People of God,” a formulation that expresses its communal nature while emphasizing the personal dignity of the human person as discovered within the Church.⁹ Christians are thus reminded of their evangelizing responsibility toward the world — a responsibility that also takes the form of concern for authentic dialogue with the world, in the midst of the specific circumstances and contexts in which the Gospel is proclaimed. This communal understanding of the Church places all — both the evangelizer and the evangelized — on the same plane of fraternity and equality.

Elsewhere in the document, it is emphasized that through the proclamation of the Gospel — which is the Church’s ordinary activity — “whatever good is found sown in the hearts and minds of men, or in the rites and cultures peculiar to various peoples, is not only preserved from destruction but is also cleansed, raised up, and perfected unto the glory of God, the confusion of the devil, and the happiness of man. Every disciple of Christ has the obligation to spread the faith.”¹⁰ In this way, the objective of the evangelizing mission is understood as being “that all men may attain salvation through faith, Baptism, and the observance of the Commandments.”¹¹ The Second Vatican Council thus reaffirmed that all people have the right to know and love God by living in accordance with the truth proclaimed by the Church. The conception of *ad gentes* is therefore a particular expression of this invitation, and a path toward discerning each person’s vocation to live by faith — in full respect for their freedom and individual dignity.

Among the other significant documents of the Second Vatican Council, particular attention should be given to the *Declaration on Religious Freedom Dignitatis Humanae* (1965). Through this important document, the conciliar authors affirmed the necessity of choosing and practising

⁹ Idem, Dogmatic Constitution on the Church *Lumen Gentium*, nos. 9-17.

¹⁰ Ibid., no. 17.

¹¹ Ibid., no. 24.

one's religion free from coercion or external pressures.¹² Emphasising that every human person has the full right to religious freedom, they explained that "all men are to be immune from coercion on the part of individuals or of social groups and of any human power, in such wise that no one is to be forced to act in a manner contrary to his own beliefs."¹³

Furthermore, the document underlines that the right to religious liberty is truly rooted in the very dignity of the human person, which can be recognised both through the word of God revealed to him and through the use of natural reason. The Declaration thus clearly establishes freedom as a foundation for the Church's activity. Every form of evangelisation should be carried out with respect for the individual decisions of those being evangelised, acknowledging their subjectivity. In doing so, the text seeks to highlight the personalist character of the *ad gentes* mission, thereby reaffirming that evangelisation must not infringe upon human freedom but is instead called to protect human dignity. Each person is to be treated as an autonomous and fully entitled subject.

This constitutes the theological framework handed down to us in the documents of the Second Vatican Council, as they articulate the norm of subjectivity within the work of evangelisation. The texts drafted by the conciliar Fathers, and the theological directions they propose, may serve to inspire renewed reflection on the understanding and implementation of the Church's missionary mandate. Undeniably, their content directs the attention of the reader towards dialogue, fraternity, communion, and respect for every human person, emphasising that these constitute the ethical foundation upon which the Church's missionary mandate must be rooted.

An important element also appears to be the shift in emphasis — the missionary centre of gravity in the perception of the human person — from a merely objective view, that of a recipient of the Church's activity, to a subjective one: a party in relationship with God, to which each and

¹² Cf. J. Nikołajew, *Zasada wolności religijnej w deklaracji „Dignitatis humanae”*: *wybrane zagadnienia prawno-wyznaniowe*, „Nurt SVD” 142 (2017), pp. 553-554.

¹³ Second Vatican Council, Declaration on Religious Freedom *Dignitatis humanae*, no. 2.

every person is invited without exception. Mission, understood as “special undertakings by which heralds of the Gospel, sent by the Church and going forth into the whole world, carry out the task of preaching the Gospel and planting the Church among peoples or groups who do not yet believe in Christ”,¹⁴ in accordance with their vocation, ought to lead to personal conversion through the proclamation of the Gospel. This conception is based on the assumption that every human being — regardless of religion or origin — is open to grace and the salvation that comes from God.¹⁵

This broadening of the understanding of subjectivity in missionary activity was also fostered by the teaching of post-conciliar popes. In this context, the thought of John Paul II, especially as set forth in the encyclical *Redemptoris Missio*, stands out as particularly important, as it strongly emphasises the missionary vocation of the Church. In his reflection on contemporary intercultural dialogue, the Pope referred to the building of a personalist dimension of mission. The human being, whose individual value is recognised within the process of evangelisation, is affirmed as an autonomous person. The Pope reminded us that the Holy Spirit is truly the principal subject of the entire Church mission, as it is He who is the first author and the evangelising agent of missionary activity in the world.¹⁶ The Spirit acts through the Apostles, but He also works in those who listen, for “He is the principal agent of mission!”¹⁷

The Third Person of the Holy Trinity, who acts in both the proclaimers and the hearers of the Gospel, reminds us of the need to view each person subjectively. Recognising the norm of subjectivity in the *ad gentes* mission requires that every individual be guaranteed the freedom to encounter the Gospel freely and in accordance with his or her conscience — as Pope John Paul II clearly emphasised. One must not forget that “preaching and bearing witness to Christ, when carried out

¹⁴ Second Vatican Council, Decree on the Missionary Activity of the Church *Ad gentes divinitus*, no. 6.

¹⁵ Catechism of the Catholic Church, no. 27.

¹⁶ John Paul II, Encyclical *Redemptoris missio*, no. 21.

¹⁷ *Ibid.*, no. 30.

with respect for consciences, do not violate freedom. Faith is offered as a gift to human freedom,” and yet it must always be proposed.¹⁸

Religious freedom, as John Paul II underlined, is a vital component in the foundation of the norm of subjectivity. Here, one may trace a clear reference to the teaching of the Second Vatican Council, where the Declaration on Religious Freedom expressly encourages personal searching for truth. What is especially significant, however, is that while John Paul II speaks of the necessity of respecting the norm of subjectivity, he also stresses that this does not negate the obligation to proclaim the Gospel or to awaken evangelical fervour, since all people “have the right to know the riches of the mystery of Christ” and, by the grace of God, are called to salvation.¹⁹

Subsequent popes — Benedict XVI and Francis — have continued the reflection on the challenges of evangelisation, likewise strongly emphasising the need to recognise subjectivity within the *ad gentes* mission. Globalisation, religious pluralism, and the expansion of human rights, along with their ever-deeper reception in the world, are among the factors prominently highlighted in their papal reflections. Among these, the concept of “going forth to the peripheries”, articulated in Pope Francis’s programmatic apostolic exhortation of 2013, appears particularly significant.²⁰ The Pope, discerning new areas and forms of missionary engagement for Christians, calls for building dialogue and common ground with respect and care.²¹ In this context, Francis reminds us that “every baptised person, regardless of his or her position in the Church or level of instruction in the faith, is an active agent of evangelisation”.²² It must therefore be underlined that the agents of the missionary task — that is, the concrete process of evangelisation — are people and their culture, not any particular class, group, or elite, as the Pope writes.²³

¹⁸ Ibid., no. 8.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Francis, Apostolic Exhortation *Evangelii gaudium*, no. 20.

²¹ Cf. S. Górzna, *Dialog międzykulturowy w ujęciu papieża Franciszka*, „Ars inter Culturas” 6 (2017), pp. 113-130.

²² Francis, Apostolic Exhortation *Evangelii gaudium*, no. 120.

²³ Ibid., no. 139.

The principal starting point for the social dimension of mission is proclamation — always carried out with respect and gentleness — conducted from person to person, where both stand as parties in dialogue: subjects, not objects, of evangelisation. In another of his documents, the encyclical *Fratelli Tutti*, Pope Francis called on Christians to undertake actions that build fraternity, peace, and mutual respect. These elements clearly point to the necessity of recognising the norm of subjectivity, and to the indispensable respect due to the dignity inherent in every human being.

Writing on the missionary engagement of the baptised, Francis stressed that we must never forget “the fundamental dignity of each person, which is to be respected in every case, regardless of ethnic origin or religious belief.”²⁴ In the reflections he offers in his third encyclical, the Pope not only calls for this personal dignity to be recognised, but also for it to be protected — particularly by those who proclaim the Gospel.

Every human being, regardless of circumstance, deserves to be treated with respect and love. This marks out the fundamental dimension of evangelising effort and intercultural dialogue. In concluding his encyclical, Francis reminds us that God “has created all human beings equal in rights, duties and dignity, and has called them to live together as brothers and sisters, filling the earth and making known the values of goodness, love and peace.”²⁵

This message is both an appeal addressed by Francis to the world, and a task entrusted to humanity by God. It is likewise a challenge for Christians to courageously promote the values of goodness, love, and peace. As Francis teaches, these values must be read within the contemporary conception of *ad gentes*, so that the process of evangelisation does not lose sight of the proper norm of subjectivity. This norm must not only be acknowledged, but new ways of understanding it and promoting it within the Church should be sought, in a spirit that honours the richness contained in human diversity.

²⁴ Francis, Encyclical *Fratelli tutti*, no. 247.

²⁵ *Ibid.*, no. 285.

The transformation of the norm of subjectivity within the *ad gentes* mission reflects profound changes in the Church's understanding of the role and vocation of the human person. This norm, grounded in the recognition of human dignity, freedom, respect, and autonomy — as well as reverence for religious and cultural diversity — presents a continuing challenge within the Church's evangelising mission. The documents of the Second Vatican Council, together with the post-conciliar papal teaching, recall the ever-relevant need for the renewal of mission.

In today's world, the Gospel is not only proclaimed; it can also become a vehicle for a more sensitive appreciation of the human person as a partner in authentic dialogue. The challenges posed by global migration and globalisation may serve as inspiration for renewed reflection on evangelising methods — methods that truly account for the diversity and dignity of each person. It may be observed that the Church is currently undergoing a reconfiguration of the missionary paradigm, one shaped increasingly by respect for the human person — no longer merely as a subject of evangelisation, but as a rightful participant in equal dialogue.

At this point, it must be noted that the post-conciliar conception of *ad gentes* mission clearly affirms the autonomy and dignity of the human person. In doing so, it seeks to cultivate a sensitive regard for religious freedom and the personal capacity to respond freely to the faith that is proclaimed. This invitation does not absolve Christians of their responsibility to nurture missionary zeal and to initiate evangelising activity appropriately.

The norm of subjectivity draws attention to the importance of dialogue — both intercultural and interreligious — while also recognising the richness that arises from such encounters. Understood in this spirit, the missionary mandate may be discovered as a space of spiritual exchange, in which both parties are enriched — not only the proclaiming side, the bearer of the Gospel.

The human person, shaped by unique experiences and circumstances, and characterised by a diverse relationship with God and neighbour, is undoubtedly a source of hope for the Church and for its missionary endeavour. In deepening its understanding of the norm of subjectivity, the Church is enriched by new methods of proclaiming

the Gospel — methods developed by today's evangelisers and recipients, in whom the principal subject of evangelisation is present: the Holy Spirit.

May He, the Spirit of the Lord, awaken within the Church a renewed zeal for the work of evangelisation.

Abstract

The Second Vatican Council, which initiated strong changes in the life and understanding of the Church, did not forget about the concept of mission. In its area, it also postulated a refreshed reading of the meaning and methods of conducting missionary activity. One of the important effects of the Council, in which the novelty of the proposed effects is noticeable, is the norm of subjectivity encompassing the concept of mission. It has become an important element, shaping the post-conciliar documents of the Church, as well as the area of interest of the papal teaching, following the Second Vatican Council. Focusing on the person and their needs, both on the sender and recipient of the evangelizing message, is an important stage in the missionary service of the Church.

Keywords: God; Christianity; Church; missions; subjectivity; missionary

Streszczenie

Sobór Watykański II inicjujący głębokie przemiany w życiu i rozumieniu Kościoła, nie pominął w swoim nauczaniu koncepcji misji. W jej obszarze postulował również odświeżenie rozumienia i sposobów prowadzenia misyjnej działalności. Jednym z istotnych soborowych owoców, w których zauważalna jest świeżość stawianych akcentów jest norma podmiotowości obejmująca koncepcję misyjną. Stała się ona ważnym kryterium, kształtującym posoborowe dokumenty Kościoła, a także obszar zainteresowania papieskiego nauczania, następującego po Soborze Watykańskim II. Zauważenie konkretnej osoby i jej potrzeb, zarówno na nadawcy i odbiorcy ewangelizacyjnego komunikatu, stanowi ważny etap w misyjnej posłudze Kościoła.

Słowa kluczowe: Bóg; chrześcijaństwo; Kościół; misje; podmiotowość; misjonarz.

BIBLIOGRAPHY

- Domaszk Arkadiusz, *Misje ad gentes a nowe wyzwania*, „Prawo Kanoniczne” 62(2019), str. 56-90.
- Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium* (2013).
- Franciszek, Encyklika *Fratelli tutti* (2020).
- Gardocki Dariusz, *Misja Kościoła — niezwykła zwykłość nauczania papieża Franciszka*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 23 (2019), str. 107-129.
- Górzna Sylwia, *Dialog międzykulturowy w ujęciu papieża Franciszka*, „Ars inter Culturas” 6 (2017), str. 113-130.
- Jan Paweł II, Encyklika *Redemptoris missio* (1990).
- Karmolińska-Jagodzińska Ewa, *Podmiotowość a tożsamość współczesnego człowieka w przestrzeni rodzinnej*, „Studia Edukacyjne” 31 (2014), str. 1 13-136.
- Kluj Wojciech, *Duchowość misyjna. Między „Ad gentes” a „Redemptoris missio”*, „Annales Missiologici Posnanienses” 15 (2006), str. 19-36.
- Kongregacja Nauki Wiary, *Katechizm Kościoła Katolickiego* (1992).
- Kupczak Jarosław, *Dziesięć tez o teologii synodalności*, „Teologia w Polsce”, 17 (2023), str. 57-77.
- Meiser Anna, *Roszczenia uniwersalne i kontekst kulturowy — Misja i misjologia z perspektywy etnologicznej*, „Roczniki Kulturoznawcze” 8 (2017), str. 45-67.
- Nikołajew Jerzy, *Zasada wolności religijnej w deklaracji „Dignitatis humanae”: wybrane zagadnienia prawno-wyznaniowe*, „Nurt SVD” 142 (2017), str. 553-566.
- Paweł VI, Posynodalna adhortacja apostolska *Evangelii nuntiandi* (1975).
- Przybyłowski Jan, *Wychowanie i formacja chrześcijańska ludzi dorosłych a misja duszpasterska Kościoła*, „Studia Gdańskie” 23 (2008), str. 214-236.
- Sakowicz Eugeniusz, *Misje i dialog — soborowy dualizm?*, „Nurt SVD” 2 (2016), str. 304-313.
- Sobór Watykański II, Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae* (1965).
- Sobór Watykański II, Dekret o działalności misyjnej Kościoła *Ad gentes divinitus* (1965).
- Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium* (1964).
- Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* (1965).
- Stala Józef, *Kościół jako podmiot misji ewangelizacyjnej*, „Communio”, 6 (1999), str. 50-65.
- Szyska Tomasz, *Zmiana paradygmatu misyjności w nauczaniu Soboru Watykańskiego II*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 42 (2022), str. 37-59.